

Tillfällesdiktning – poesi endast om gravar och bröllop?

Av fil. dr Daniel Möller, Lund universitet

Johann Friedrich Francks hyllningsdikt från 1725 över ”Die Wunder-Docke” på örlogsvarvet i Karlskrona hör till den så kallade tillfälleslitteraturen. I bibliotekskatalogen Libris förtecknas två andra verk av Franck, som levde mellan 1692 och 1782. Båda är skrivna på tyska och bägge publicerades på 1720-talet. Kanske är exemplaret i Kungl. Örlogsmannasällskapets bibliotek unikt. Det är dock inte osannolikt att dikten över skeppsdockan finns i Kungl. bibliotekets samlingar.

Inte minst från 1600- och 1700-talet är stora mängder litteratur bevarade, som skrevs till och framfördes vid olika tillfällen såsom bröllop, begravningar och akademiska högtider.

Tillfällespoesi är samlingsbeteckningen för dikter som kan knytas till sådana specifika händelser. Termen ”tillfällighetspoesi” bör undvikas – som Per S. Ridderstad konstaterat är det inte tillfälligheter som lockat fram dessa dikter, utan just *tillfällena*, tillfällena för poeten att dra till sig uppmärksamhet som bland annat gynnar den egna karriären. Samlingarna av tillfällstryck i svenska bibliotek och arkiv från 1600- och 1700-talet är gigantiska, och ingen vet exakt hur omfattande de är. Kvalificerade beräkningar och uppskattningar har gjorts, men beståndet har aldrig räknats; det vore en nästan omöjlig uppgift. Detta har bland andra nämnde Ridderstad skrivit om i olika sammanhang (se bibliografin).

Såväl stora och välkända som perifera och numera bortglömda diktare fattade pennan vid livets större och mindre tillfällen och högtider. Även under 1800- och 1900-talet strödde författare gärna in tillfällesdikter och tillfällestal i sina böcker. Bläddrar man i en 1800-talspoets samlade skrifter – till exempel Tegnér's eller Wirsén's – finner man i regel sådana texter. Dessa

skrifthalster ansågs alltså äga sitt berättigande utöver de givna sammanhang där de ursprungligen var avsedda att ha sin verkan, men skälet till att de samlades och gavs ut var rimligen även att de hade betydelse för författaren. Också nuförtiden utkommer böcker med tillfällestexter. 2008 publicerades till exempel en diger volym av Lars Huldén, med titeln *Akademiska dikter och visor*, där texterna enligt författarens förord tillkommit på beställning. Och kanske är det just i de akademiska sammanhangen som tillfälleslitteraturen står sig starkast idag, även om det också hålls versifierade bröllopostal och skrivs nekrologer *en masse*. Man fortsatte – och fortsätter – således även i modern tid att skriva kasualtexter, som de också kan kallas, exempelvis dödsrunor över bortgångna släktingar och vänner.

Det finns en fara i att lättvindigt avfärda tillfälleslitteraturen som en andra klassens vitterhet (såsom ofta gjorts bland litteraturvetare historiskt). Dessa texter är inte sällan både mer komplicerade och mer mångfacetterade än de vid första anblicken förefaller att vara; de kräver ofta nya synsätt, teorier och metoder för att komma till sin rätt. En fråga som man kan ställa när man läser dem är om de enbart är begravningsdikter, bröllopsdikter och hyllningsdikter eller om poeterna även diskuterade andra – dolda eller underliggande – frågor i dem, frågor som i så fall fick härbärgera ett idéinnehåll som var oväntat i detta specifika sammanhang. Sophia Elisabet Brenner (1659–1730) smög, som Ruth Nilsson utrett i avhandlingen *Kvinnosyn i Sverige. Från drottning Kristina till Anna Maria Lenngren* (1973), ibland in feministiska – och därmed politiskt syftande – kommentarer i sin tillfällespoesi. I djurgravpoesin, som jag själv ägnat en studie, var det snarast mer regel än undantag att smussa in halvt dolda och överraskande ståndpunkter. Denna på ytan bagatellartade diktning var inte bara en övningsarena för poeten och ett sätt att visa sin lärdom, spiritualitet och formuleringsförmåga – den laddades många gånger med ett sprängstoff som kunde användas både karriärmässigt och politiskt. Ofta kräver tillfällesdikterna ett stort mått av kontextualisering för att bli begripliga.

Tillfällesdiktningen emanerar ur den genre som romarna kallade *genus demonstrativum*, det demonstrativa talet, som är en av den klassiska retorikens tre huvudgenrer. De andra genrerna är *genus judiciale*, rättegångstalet, och *genus deliberativum*, det politiska talet. Det demonstrativa talet kallades av grekerna för den *epideiktiska* (uppvisande eller framvisande) talekonsten. Enligt Aristoteles *Retoriken*, som vid sidan av *Poetiken* är den första systematiska undersökningen av litteraturen och dess former, egenskaper och verkningsmedel, hade den epideiktiska litteraturen funktionen att ge beröm och klander. Genom lovorden, men också genom smädelserna, kunde en persons eller ett djurs namn sålunda leva vidare i årtusenden.

Den vanligaste formen av tillfälleslitteratur är grav- eller begravningspoesin. Den första svenska gravdikten författades 1535 av Johannes Magnus, och i likhet med det mesta som skrevs

i Sverige under 1500-talet är Magnus' dikt avfattad på latin. Under 1600-talet fortsatte många svenska poeter att dikta på detta språk. När till exempel Lars Wivallius (1605–1669) skrev en dikt om Gustav II Adolfs bedrifter, en text som kan betraktas som en lång gravdikt, valde han latinet framför svenskan. 1600- och 1700-talet var polyglotta sekel. Svenska författare skrev förutom på svenska och latin även på bland annat tyska, franska, italienska och klassisk grekiska. Under senare hälften av 1600-talet blev dock dikter på svenska allt vanligare och den främste av Sveriges alla tillfällespoeter under detta sekel, Lars Johanson Lucidor (1638–1674), skrev majoriteten av sina dikter på modersmålet (han skaldade på ytterligare sex språk). Även Gunno Dahlstierna (1669–1709) skrev sin panegyriska gravdikt över Karl XI, *Kunga Skald* (1698), på svenska. Den 268 åttaradiga strofer och 2144 verser långa *Kunga Skald*, med vilken poeten uppvaktade Karl XII, är troligen en av världens genom tiderna längsta gravdikter.

Poeter som Sophia Elisabet Brenner, Johan Runius och Olof von Dalin har författat stora mängder gravdikter över människor. Kännetecknande för inte så få av dem är att de innehåller tre moment som i olika proportioner förespråkas i de samtida, poetiska handböckerna, till exempel i Jacobus Pontanus' *Poeticarum institutionum libri III* (1594) – nämligen *luctus*, klagan över dödsfallet, *laus*, lovprisning, och *consolatio*, tröst åt de efterlevande. Gravdikterna över människor är i regel hållna i en hög och allvarlig stil, vilken avpassats efter den dödes och de efterlevandes sociala ställning. ”Begravningsuppståndets storlek och prakt bestämdes, precis som gravskriftens höghet, av den dödes härkomst och betydelse”, som Stina Hansson formulerat det. Redan i antik teori sammanställdes hög stil och höga ämnen med höga personer, och låg stil och låga ämnen med låga personer. Det författades även skämtsamma gravdikter över kufar och excentriker. Så skrev till exempel Olof Rudbeck d.y. 1718 en humoristisk gravdikt över sin fars kusin, Ingo Rudbeck (1633–1718). Dikten innehåller ordlekar på den dödes förnamn: ”AF INGO werlden är; dock intet gjord af INGO; | Men utaf Gud/ som kropp af INGO hafer gjordt/” och så vidare. Poeten anspelar här fyndigt nog på föreställningen att Gud skall ha skapat världen *ex nihilo*, det vill säga ’ur intet’ eller ’av inget’. Föremålet för dikten var stadsskrivare i Uppsala; han sägs ha haft ”sit angenämaste nöje i Tobakspipan” och kröntes på sin ålderdom till ”Tobaks-Kong” av några studenter, vilka vid tillfället även kastade ut kröningspengar av papp med hans emblem.

Ett antal formler och formuleringar återkommer ofta i begravningspoesin. Det gällde här att så övertygande som möjligt ge uttryck åt tanken på den jordiska tillvarons fåfänglighet och förgänglighet. De vanligaste fraserna och tankarna – till exempel att tiden förintar allt och att döden är demokratisk – torde för de flesta ha varit lika välkända som begravningspsalmerna och bibelcitaten i prästernas likpredikningar. När andra områden skulle behandlas låg det därför nära till hands att lägga beslag på begravningsdiktens vanligaste stilgrepp och överflytta dem till nya

och oväntade sammanhang. Det skedde genom att man ofta i ett parodierande manér behöll begravningspoesins högstämde ton när man behandlade de nya, ofta låga ämnena. I 1600- och 1700-talens Europa och Sverige uppstod ett antal undergenrer eller underkategorier till gravdiktningen (flera av dem hade dock naturligtvis antika anor). Det är frågan om en brokig odling vid sidan av den gängse gravdikten, där djurgravpoesin var den vanligaste typen.

Förutom vanliga gravdikter och gravdikter över djur skrevs det gravdikter över konkreta och abstrakta *ting* (saker, föremål). Ett exempel på en politisk gravdikt över ett abstrakt föremål, i detta fall *överflöd*, är den åttastrofiga dikten ”Graf-Skrift Öfwer Det Landförwiste Swenska Öfwerflödet” (1757) av den numera bortglömde poeten och romanförfattaren Svante Didrik Wexell (1732–1775). Dikten har sannolikt skrivits med anledning av 1756 års överflödsförordning, som i likhet med de andra överflödsförordningarna hade tillkommit för att motverka lyxkonsumtionen i landet. Såväl smak som lust körs med det nya dekretet i graven, menar Wexell. De två inledande stroferna lyder:

STore Kung och Stora Ständer,
J, som wården Swea Länder,
Store ting J ta'n Er för!
Öfwerflödet man utjagar,
Fast blodiglen sig beklagar,
Har man nånsin hört så förr?

Nej, alt Folkslags plägsed tiger:
Hwar Man lysnar, warligt stiger,
Undrar hwad wil blifwa af:
Trogna Män Er anslag wörda
Fast så många blifwa rörda,
Smak och Lusta körs i graf.

Ett annat exempel är den anonyma ”Minneswård öfwer *Caffé*, uprest den sidsta *Dec. 1766*”, en gravdikt över produkten kaffe som för poeten ter sig avsomnad. Denne lamenterar i första strofen: ”Den sidsta dag på detta år / Wårt kära *Caffé* afsked får. / Farwäl du ljufwa drick! / Haf tack hwar enda Fägne-Kopp, / Som gifwit läska åt min kropp, / Och gjort mig tankan qwick.” Orsaken till diktens tillkomst torde vara det kaffeförbud som utfärdades i samband med 1766 års stora överflödsförordning, vilket var det andra kaffeförbudet som drevs igenom i Sverige. I

samband med det tredje förbudet, som trädde i kraft 1794, hölls parodiska kaffebegravningar dit gästerna inbjudits med begravningsbiljetter och där kaffets 'bortgång' högtidlighölls genom sorgetal.

Även bröllopspoesin kunde på liknande sätt tas i beslag och användas för politiska syften. Under frihetstidens sista år, på 1760-talet, författade hattsympatisören Johan Stagnell (1711–1795) anonymt några bröllopsdikter som utformades som grova angrepp på det regerande mösspartiet. Efter några raders läsning står det, som Janne Charlesen utrett, klart att syftet med dessa dikter inte var att uppmärksamma ett brudpar utan att kritisera ett politiskt parti.

I en klass för sig är en gravdikt från 1716 av Nils Sparrman (1667–1722). Författaren klagar över två 'döda' kroppsdelar, en hand och del av en arm. Diktens hela titel lyder: "Suck och Tårar Med Tröst och hugswalelse Öfwer Den högra Handen/ Och En deel af Armen/ som efter en hastig åkommande Swulnad Anno 1714 den 19 December. Samt en obeskrifwelig wärck och sweda den 8 Martii följande måste afsågas; Med den andra handen vptäknade". Dikten, som är uppställd som en prosatext, inleds:

JAg har spelt vth/ och wräka måst min Luta. Min stränga spehl hur' ynckligt de sig sluta? Min högra hand och arm är sågad af/ Min högra hand/ det dyra kära stycke/ Lekammens borg/ tu ädla wackra smycke Är lagd i graf.

Man kunde förmoda att Sparrman förlorat kroppsdelarna i något av Karl XII:s krig, men så var inte fallet. Poeten var kyrkoherde på Ängsö i Västmanland och senare i Biskopskulla i Uppland. I herdaminnet ges beskedet att Sparrman hade "den olyckan att nödgas låta afsåga sig högra handen för en svår vårtas skull, hvaruti af vanskötsel kallbrand slagit sig. Lefde dock derefter i 8 år, och betjenade sig sedan af venstra handen, att lika färdigt skrifva."

Liknande poem skrevs i Tyskland, England och sannolikt även på andra håll. Den tyske epigramdiktaren Friedrich von Logau (1605–1655) har bland annat skrivit en "Grabschrift eines Beutels" och hans landsman Christian Hofmann von Hofmannswaldau (1617–1679) ett epigram med titeln "Grab der Jungferschaft". Dikterna illustrerar alltså fattigdom respektive förlorad oskuld.

Samtidigt som det skrevs dikter över människor och olika slags djur, skrevs det dikter över förlusten av konkreta och abstrakta föremål. Begravningspoesin – liksom bröllopsdiktningen – öppnade sig och gjorde sig tillgänglig för andra syften än vad den ursprungligen var avsedd för.

Den senantike retorn Afthonios går i sin *Progymnasmata* – en retorisk handbok med praktiska övningsexempel – igenom fjorton grundbegrepp i talekonsten med tillhörande övningar. Verket

finns med i både 1649 års och 1724 års svenska skolordning och lär ha haft ett minst lika stort inflytande över undervisningen som G. J. Vossius' *Elementa rhetorica* från 1626. Gravtal behandlas inte av Afthonios och följaktligen inte heller gravdikter, men i genomgången av enkomiet – lov- eller hyllningstalet – skriver han att man kan hålla lovtal över både människor och företeelser, tider och platser, förnuftslösa djur och växter. Han ger också två övningsexempel på hur hyllningstalen kan vara uppbyggda – det första över en människa och det andra över det abstrakta begreppet vishet.

Det är i första hand till denna art inom tillfälleslitteraturen som Johann Friedrich Francks märkvärdiga hyllningsdikt över Polhemsdockan skall föras.

Bibliografi

- Afthonios, *Progymnasmata*, i: Anders Eriksson, *Retoriska övningar: Afthonios' Progymnasmata*, Nora 2002.
- Charlesen, Janne, *Strickerska bröllopsverserna: slagträ mellan hattar och mössor. Något om frihetstidens politiska stridigheter*, Karlshamn museums skriftserie 4, Karlshamn 1994.
- Hansson, Stina, *Svensk bröllopsdiktning under 1600- och 1700-talen. Renässansrepertoarernas framväxt, blomstring och tillbakagång*, Göteborg 2012.
- Möller, Daniel, *Fänad i helgade grifter. Svensk djurgravpoesi 1670–1760*, diss., Lund 2011 (under utgivning på engelska, *Dumb Beasts in Hallowed Tombs: Swedish Funerary Poetry for Animals 1670–1760*, Frankfurt am Main, 2015).
- , ”Att läsa en handskriven tillfällesdikt från omkring år 1700”, i Litteraturbanken (red. prof. Mats Malm), <http://litteraturbanken.se/#!/presentationer>.
- Ridderstad, Per S., *Konsten att sätta punkt. Anteckningar om stenstilens historia 1400–1765*, Kungl. Vitterhets-, Historie- och Antikvitetsakademiens Handlingar. Filologisk-filosofiska serien 14, diss., Stockholm 1975.
- , ”Vad är tillfällesdiktning? En kort översikt”, i: *Personhistorisk tidskrift* 76 (1980, tr. 1981), s. 25–41.
- , ”Tryckt för tillfället”, i: Harry Järv (red.), *Den svenska boken 500 år*, Acta Bibliothecæ regiae Stockholmiensis 41, Stockholm 1983, s. 235–257.
- , ”Diktning för tillfället”, i: Jacob Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria. Stormaktstiden*, Lund 2005, s. 513–529, 604–606 och 629.
- Segebrecht, Wulf, *Das Gelegenheitsgedicht. Ein Beitrag zur Geschichte und Poetik der deutschen Lyrik*, Stuttgart 1977.
- Swahn, Jan-Öjvind, *I glädje och sorg. Personverser från Kungl. Amiralitetsboktryckeriet i Karlskrona 1728–1799 jämte en inledning om personverserna som festsed*, Föreningen Gamla Karlskronas Årsbok 1960–1963, Karlskrona 1963.